

Заокрет ка догматизму

Сведочанства и историографија о последњем (неуспешном) покушају реформи револуционарне диктатуре у Југославији 1968—1972.

Пођемо ли од дефиниције појма *реформе* као преиначења, мењања на боље, уклањања недостатака, давања новог облика, бива јаснија судбина ретких комуниста који су покушали да реформишу систем заснован на монопољу партијске олигархије и репресији државе.¹ Готово сваки такав покушај перцепиран је као угрожавање монополистичких позиција партије и окончаван или бескомпромисним уклањањем реформатора (убиство Нађа у Мађарској, свргнуће Хрушчова у Совјетском Савезу, ликвидација „прашког пролећа“ у Чехословачкој...) или крахом самог система који се није дао реформисати (Горбачовљева перестројка), већ је нестајао, како каже Фире, у некој врсти ништавила.²

Покушаји реформи социјалистичког система у Југославији, такође су завршавани уклањањем људи са *вирусом* реформизма из врхова власти, што је значило како из јавности тако и из политичког живота земље на дуг временски период, најчешће доживотно. Почев од Милована Ђиласа 1954. југословенски комунистички реформатори су одлазили у историју, са својим сарадницима, идејама, најчешће још уверенији у исправност пута који су одабрали, вођени ставом који је више од деценију након слома европског комунизма изрекао „отац гласности и идеолог перестројке“ Александар Јаковљев: „По мом дубоком уверењу, једино је остао пут (...) еволутивног слома тоталитаризма кроз тоталитарну партију уз коришћење њених принципа централизма и дисциплине, али уз ослањање на њено протестно реформско крило.“³ Или се судбина свих комунистичких реформатора може сместити у мисао о Хрушчову, коју је забележио познати руски историчар Михаил Гелер да је „покушао да прескочи амбис у два узастопна скока“.⁴

¹ Хана Арент, Извори тоталитаризма, Београд, 1998.

² Франсоа Фире, *Прошлост једне илузије*, Београд, 1995. 7

³ Александар Николајевич Јаковљев, *У вртлогу сећања* 1, Београд, 2002. 17

⁴ Михаил Гелер, Александар Некрич, *Утопија на власти*, Подгорица, 2000. 562

Оквири у којима су се кретали реформатори аутократског и монистичког југословенског система били су веома уски и нису смели доводити у питање: супрематију партијског над државним правом, уверење у супериорност једнопартијског система над плуралистичким, подређеност демократије социјалној правди, релативизацију људских права и грађанских слобода, превласт друштвене својине и доминацију државног интервенционизма над тржишним механизмима у привреди. Сам Тито као несумњиви лидер државе и Партије опирао се различитим реформистичким покушајима који би довели у питање монолитност Партије јер је, како запажа Душан Биланџић, осећао да губи равнотежу без које је било немогуће одржати Југославију. Броз је до краја живота био уверен да се без јединствене и монополистичке Партије ствари не могу држати под контролом. Одобравао је привредну реформу, делимичан уплив тржишта у привреду, федерализовање и конфедерализовање државе, али је бескомпромисно истрајавао на јединственој, доминантној Партији. Партијом је отварао промене, али их је Партијом и блокирао. Револуционарна Партија која је одозго отварала многе модернизацијске процесе у Југославији је са својом класичном организацијом и улогом већ крајем шездесетих постала застарела и превазиђена. То време кореспондира са Титовим коначним уласком у конзервативну фазу, што га је вратило у круг својих лагерских савременика, испред којих је до тада дуго предњачио.⁵

Индикативно је Брозово лавирање између ригидних, конзервативних и реформистичких, либералних струја унутар Партије: тврди курс након рата пресечен је 1949—1951. обрачуном са ретроградним стаљинистима, након чега крила добијају либералнији елементи одстрањени као Ђиласовци 1954. године. Тријумф бирократско-конзервативне струје зауставила је смена њеног првог човека, Ранковића 1966. да би се после тога, захуктали реформски курс у већини република прекинуо серијом смена пре свих у Хрватској (1971) и Србији (1972). Догматска струја коначно је победила а остарели вођа бесповратно отишао у табор конзервативаца, подлежући све интензивнијим налетима идолатрије, постао је несавладива препрека даљем прогресивизму.

Упркос оваквих осцилација реформски елементи у СКЈ, деценијама су црпели снагу, легитимитет и идеје из расцепа између југословенског руководства и Стаљина 1948. године. Споро и тегобно дозревање те опције, посебно отежано након енергичног

---

⁵ Тодор Куљић, *Тито, социолошко-историјска студија*, Београд, 1998. 116-117

обрачуна са Ђиласом, ишло је у два правца: сачувати независност земље не напуштајући суштинске карактеристике совјетске парадигме као јединог узора и обазриво и етапно ослобађање од тих карактеристика да би се дугорочно сачувала неутрална позиција Југославије. У шире прихваћеној свести о неопходности напуштања ове дихотомије треба тражити узрок појаве реформски оријентисаних људи у врху СК Србије, крајем шездесетих година двадесетог века. Настали на таласу обрачуна са Ранковићевим бирократским конзервативизмом, кроз преиспитивање улоге тајне полиције као носећег стуба тоталитаризма, Никезићев реформисти, касније од својих противника окарактерисани као *либерали*, били су по сопственим потоњим сведочењима, на трагу оне мањинске и имплицитне интерпретације сукоба са Стаљином која је требало да значи постепено удаљавање од совјетске формуле државе и друштва с циљем да се она у перспективи напусти.⁶

На место председника Савеза комуниста Србије Марко Никезић (1921—1991) је дошао 1968. после успешне дипломатске каријере окончане трогодишњим руковођењем Савезним секретаријатом иностраних послова. Иако је по доласку на председничку функцију промовисан у јавности као *нови човек* на челу Србије, Никезић није себе видео као човека дисконтинуитета, нити је имао спреман реформски програм, нити тако крупне амбиције. Две деценије касније признао је: “Ја нисам имао намеру да реформишем ни своје село ... а камоли земљу. (...) Међутим, ако је човек стављен на једно место, ствар је етике да чини шта може и да отвара мало прозоре.”⁷ Ипак, вођен сопственим етичким дискурсом, дубоко свестан политичког тренутка у коме је дошао на место најодговорнијег човека српске Партије а имајући на својој страни реформски оријентисане кадрове попут: Коче Поповића, Латинке Перовић, Мијалка Тодоровића, Милентија Поповића, Мирка Тепавца, Предрага Ајтића, Мирка Чанадановића... доследно је истрајавао на курсу еволутивне демократизације односа у друштву. Један од најсавеснијих проучавалаца овог периода међу публицистима, Славољуб Ђукић констатује да се убрзо искристалисало неколико приоритета новог руководства Србије: оријентација ка тржишној привреди, модерна Србија, ослобађање од баласта српског југословенства и окретање себи, предност стручности и способности у односу на подобност, сарадња уместо конфронтације са

---

⁶ Латинка Перовић, *На трагу српске либералне традиције*, у Марко Никезић, *Српска крхка вертикала*, Београд, 2003. 12

⁷ Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала*, Београд, 1990. 23-24

осталим републикама.⁸ Ова широко прихваћена концепција у СК Србије, значајно је сужавала маневарски простор аутократској власти Јосипа Броза, која је функционисала арбитражујући у политичким споровима које је сама изазивала. Индикацију предстојећег обрачуна са реформистима, представљали су позиви на јачање кохезионе улоге Партије, значајније присуство војног фактора у друштвеном животу, интензивније појављивање председника у медијима и јавности.⁹ Енергичан покушај консолидовања власти и ребољшевизације Партије, резултирао је најпре ударом и политичким обрачуном са хрватским руководством (1971.) озбиљно компромитованим због продора национализма. Током 1972. разлике су постале непремостиве а знак за почетак обрачуна било је Писмо Извршног бироа СКЈ и Титов интервју *Вјеснику*, којима је манифестовано да Партија напушта функцију *усмеравајуће улоге у друштву* и поново на себе преузима улогу *командног центра*, чиме се одустајало од еволутивне демократизације и модернизације али су се и поништавале сопствене тековине дестаљинизације, враћањем совјетској парадигми државног социјализма. Упркос притисцима ЦК СК Србије није био спреман да напусти реформску оријентацију, критикујући Партију због неспремности на темељну трансформацију. Могуће да је све наведено најбоље кристализовано у Титовом ставу изреченом маја 1972. године: „Не ради се о разликама. То је други концепт, то је друга позиција.“¹⁰ До сличног закључка дошао је поткрај исте године и Марко Никезић, када је рекао: „Нисам ни слутио колике су међу нама биле концепцијске разлике.“¹¹

Упориште за обрачун са српским државним и партијским врхом Броз је лако пронашао у догматски оријентисаном делу СК Србије предвођеним Дражом Марковићем и Петром Стамболићем али и у руководством осталих република у којима је већ дошло до диференцијације и политичке ликвидације реформских вођстава или појединаца. Завршни чин политичке кризе одиграо се на састанку политичког актива Србије са Титом 9 - 12. октобра 1972. у Карађорђеву. Догматска струја, иако у мањини, осећала се супериорно због Брозове подршке, отворено је напала пројекат модернизације, захтевала поновну превагу „идејно-политичке подобности“, успротивила се „лажном демократизму“ руководства и либералистичкој попустљивости према дисидентској хуманистичкој

---

⁸ Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала*, Београд, 1990. 25

⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности 3 – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001. 432.

¹⁰ Драгослав Дража Марковић, *Живот и политика 1967-1978*, Београд, 1987. 356.

¹¹ Латинка Перовић, *На трагу српске либералне традиције*, у Марко Никезић, *Српска крхка вертикала*, Београд, 2003. 7.

интелигенцији, медијима и менаџерском слоју, апострофирала је отворено прозападњаштво и совјетофобију српског руководства, уз перманентно потискивање заслужних генерација и сејање сумње у Тита, а излаз из „ћорсокака“ видела у јачању Партије и примени административно-репресивних мера. Дубоке разлике концепцијске природе доведене до пароксизма, очито нису могле бити превазиђене, те су водећи реформисти после састанка у Карађорђеву сукцесивно подносили оставке (Марко Никезић, Латинка Перовић, Коча Поповић, Мирко Тепавац, Мирко Чанадановић...). Тиме је у Југославији коначно поражена једна концепција социјализма, брутално згажена совјетским тенковима четири године раније у Чехословачкој, али је историјски неуспех доживело и једно другачије схватање Југославије и југословенства.

На реду је било раздобље темељних и дубинских чистки у Србији, којима су најтеже били погођени: Савез комуниста Србије, велики привредни колективи, готово сви медији а касније београдски Универзитет и културне институције виђене као центри отпора режиму. Истраживачи су с правом констатовали да је лакше било покренути чистку него је контролисати и зауставити.¹² Менаџери и организатори модерних индустријских система у Србији, који су већ били присутни на светском тржишту, жигосани су као *технократи*, који поседују велику моћ, угрожавају власт радничке класе и тиме представљају опасност за самоуправни социјализам. Под ударом нових људи у врху власти своја места напустили су челни људи: ЕИ Ниш, „Црвене заставе“, „Југометал комбината“, Генекса, Ваљаонице из Севојна, Југословенске инвестиционе банке, Робних кућа Београд, „Утве“- Панчево, АМСЈ... Поред привреде најтеже последице осетили су медији. Сеча главних уредника или читавих редакција који су инсистирали на већој независности од режима и дневне политике била је приоритетан посао после смене српског руководства. У рекордно кратком року обезглављене су редакције: *Политике*, *Вечерњих новости*, *Борбе*, *Економске политике*, *НИН-а*, РТВ Београд... Не постоји сагласност међу сведоцима и истраживачима колико је хиљада људи смењено за кратко време у покренутој лавини обрачуна са *либерализмом* и *технократизмом*. Процене се крећу од 5-6.000 до чак 12.000 људи избачених из Савеза комуниста, а то значи стигматизованих и морално-политички неподобних за сваки озбиљнији посао. „Они чине писменији део српског друштва, па ће ови губици у унутрашњем рату погодити Србију –

---

¹² Тодор Куљић, *Тито – социолошко-историјска студија*, Београд, 1998. 120.

успориће је и уназадити. (...) Све се може надокнадити осим изгубљеног времена и губљења људи, нарочито људи.“¹³

Одбацивање демократске трансформације и модернизације друштва резултирало је општом стагнацијом и дубоком структурном кризом у наредним годинама. Уклањањем српских комунистичких *либерала*, бескомпромисним, дубинским обрачуном са њиховим присталицама, коначним заокретом ка цементирању тоталитарног државног социјализма, задуго ће бити одређена суштина карактера посттитовског, па и постсоцијалистичког друштва у Србији али и Југославији.

Историографија није научно обрадила овај важан период националне историје. Не постоји нити једна студија или монографија, па самим тим ни методолошки узор у истраживању тематике политичког деловања и пада реформског руководства у Србији крајем шездесетих и почетком седамдесетих година XX века. Истраживачу овог сигнификантног историјског процеса на располагању је богата грађа објављених извора, пре свих мемоарске и дневничке литературе, високо позиционираних политичких актера, новинара и публициста, публикована грађа партијске провенијенције, – разуме се уз нужну дозу критичког сагледавања сведочанстава савременика, јер ни једна од ових књига, независно од интенције аутора не садржи целовиту истину, нити свеобухватно објашњење догађаја и процеса о којима је реч.

Један од највиших партијских функционера који је оставио своје сведочење о преломним догађајима у којима је била активни учесник је секретар ЦК СК Србије и најближа сарадница Марка Никезића – Латинка Перовић. Жива, занимљива, оштроумна и исцрпна сећања писана су непосредно након пада *либерала* 1973–1974. а скоро две деценије касније Перовићева се вратила свом рукопису и уз Никезићеве сугестије и примедбе, припремила га за штампу и објавила 1991. под називом *Затварање круга – исход политичког расцепа у СКЈ 1971/1972*. На замашном броју страна (470) Перовићева је приказала историјски оквир и контекст у коме реформисти долазе на власт, посебно апострофирајући Брионски пленум 1966, студентску побуну 1968, совјетску агресију и гушење „прашког пролећа“ 1968, Шести конгрес СК Србије и демонстрације на Косову исте године, почетак уставне реформе... Акцент је стављен на последње две године проведене у врху власти, када долази до кристалисања два пута којима се може ићи и

---

¹³ Латинка Перовић, *Затварање круга – исход политичког расцепа у СКЈ 1971/1972*, Сарајево, 1991. 453.

Титов избор догматске опције, који сматра пресудним: „По ко зна који пут у историји, аутократи су схватили да је свака реформа фатална за аутократију, а реформисти – да се аутократија не реформише.“¹⁴ Ауторка не упада у замку добро познату историчарима који пишу своја сећања – интенцију да се субјективни доживљај *објективизује* писањем историје одређеног времена кроз сопствена сећања.

Покушај *објективизације* уочљив је у деценију каснијем раду др Латинке Перовић, *На трагу српске либералне традиције – ко су и шта су били српски либерали седамдесетих година XX века*, настао као луцидан, свеобухватан и аналитичан предговор књизи *Српска крхка вертикала*. Перовићева догађања унутар Савеза комуниста Србије смешта у контекст перманентног диспута присутног током читаве модерне српске историје – конзервативизам или либерализам. Индикативан је сам наслов студије, црвена нит која се провлачи кроз читав рад – комунистички реформисти били су природан изданак српске либералне традиције, сматра Латинка Перовић. Писана у трећем лицу, студија *На трагу српске либералне традиције*, могуће је најцеловитији и најсвеобухватнији приказ и анализа дисолуције у СК Србије, почетком седамдесетих година прошлог века. Ауторка је користећи сазнања стечена радом у врху Партије али и потоња знања историчара, дала генезу и исцрпан преглед реформског покрета под окриљем српске Партије, биографију Марка Никезића, околности у којима је деловао и оспоравања са којима се суочавао, како од интелектуалне, националистичке алтернативе, тако и у оквиру саме Партије и њеног догматског крила, оличеног првенствено у председнику Скупштине СР Србије Драгославу Дражи Марковићу. Најзад, Перовићева се осврће и на *post factum* интерпретације *либерала* у пре свега, домаћој јавности.

У поменутом зборнику *Српска крхка вертикала* ауторка уводне студије сабрала је најзапаженије јавне иступе Марка Никезића у раздобљу 1968–1972. У зналачки одабраним текстовима Никезић говори о многим до данас нерешеним и актуелним проблемима: националистичкој искључивости, Косову, европеизацији и модернизацији, демагогији, идентитету Србије и њеном месту у Југославији, контроли служби безбедности, али и путевима њиховог решавања. Чак и овако селективно направљен избор мањег дела Никезићевих јавних иступа даје солидну основу за изоштравање слике о човеку који је персонификовао реформски курс у Партији: “Ми се сад диференцирамо на

---

¹⁴ Латинка Перовић, *Затварање круга– исход политичког расцепа у СКЈ 1971/1972*, Сарајево, 1991. 8.

другим питањима, на питањима хоћемо ли да стварамо демократско социјалистичко друштво, самоуправу, тржишну привреду, бржи развој друштва и више простора за обичног човека, по цену одступања од извесних догми... (...) Политика треба да делује у правцу отварања врата за промену.”¹⁵

Други кључни актер али с конзервативне стране барикаде, Драгослав Дража Марковић, аутор је запажених дневничких белешки *Живот и политика 1967–1978*, који, као и сећања др Перовић, представљају историјски извор првога реда за проучавање расцепа у Савезу комуниста Србије почетком седамдесетих година, али и његових последица. Значај овог извора треба тражити и у чињеници да је настајао ауторовим готово дневним реаговањем на збивања, те да се у стилски јасном штиву да ишчитати врло висок степен искренности Марковића, на моменте пленећи директношћу и отвореношћу. Неоспорно, да је и из угла самог Драже Марковића сукоб био концепцијске а не персоналне природе, иако се на моменте у дневнику уочава изванредан степен ауторовог анимозитета и фиксације личношћу Марка Никезића. Ипак, ова чињеница не доводи у питање принципијелни карактер размимоилажења у чијем средишту је стајало питање улоге Партије и следствено томе карактера државе: „Није реч о борби за власт, већ се ради о превласти концепта, оријентације, линије... Ради се ... о питањима од врло великог значаја, о месту и улози Савеза комуниста Југославије, о даљим путевима борбе за социјализам.”¹⁶ Ставови исказани у дневничким белешкама компатибилни су са каснијим сведочењем Драгослава Марковића новинару *Политике* Мирку Ђекићу из чега ће настати књига *Употреба Србије – оптужбе и признања Драже Марковића*. Враћајући се са дводеценијске временске дистанце поменутом сукобу, Марковић ће потврдити доследност својих уверења, своје тврдокорне вере у значај ауторитета и јединство Партије као фундаменталног кохезионог елемента вишенационалне Југославије. Видно место у књизи заузима Марковићево разумљиво минимизирање чистке, настале по одласку Никезића и Перовићеве а коју је у дневничким белешкама сам највљивао и сматрао је неопходном. Тек, читањем Марковићевих извора оснажује се тврдња Латинке Перовић да су поражени 1972. ћутали а победници својим говором верно сликали обе фракције.

---

¹⁵ Марко Никезић, *Српска крхка вертикала*, Београд, 2003. 128, 224.

¹⁶ Драгослав Дража Марковић, *Живот и политика 1967-1978*, Београд, 1987. 378-386.

Поред поменутог *Затварања круга*, најреферентније и најцеловитије сведочење, на које се историчари услед недостатка научне монографије најчешће позивају, кад је реч о расцепу у СКС 1971/72. су записи директора Радио-телевизије Београд и члана ЦК СК Србије, *либералског* присталице Здравка Вуковића, *Од деформације СДБ до маспока и либерализма. Моји стенографски записи 1966-1972*, објављени 1989. године. Захваљујући високим функцијама које је обављао, Вуковићу су били доступни бројни извори информација, а комуникација са великим бројем утицајних појединаца честа. Чињеница да су се у тоталитарним режимима какав је био југословенски најбитније одлуке доносиле иза замандаљених врата у уским партијским форумима, у међусобним договорима и нагодбама, најчешће без официјелних хроничара, чине драгоценост оваквих сведочења неспорнијим, а међу свима која се баве овим периодом Вуковићеве волуминозне белешке (преко 700 страна) су најсистематичније и најсвеобухватније. У њима су акрибично обрађени: Брионски пленум, догађаји у Чехословачкој и реакције у Југославији, студентска побуна, маспок, југословенско-совјетски односи и свакако најдетаљније догађања у Србији до пред крај 1972. године. У Вуковићевим стенографским белешкама оживљава једно време, разоткрива се стаљинистичка природа аутократске власти. Без личих коментара аутор препушта да говоре резолуције, закључци, коминикеи, али и званичници који су у нетранспарентним условима одређивали судбине милиона, те је овај прворазредни извор истински мајдан најразличитијих информација. И код Вуковића се слично осталим сведочењима, али и поступније због обимности, може пратити најпре имплицитан а временом све експлицитнији процес диференцијације и расцепа међу водећим људима у Србији, као и Титово стајање на страну конзервативаца и заједничко деловање у правцу ликвидације руководства које је у перспективи могло довести у питање монополистички положај Партије у друштву. Различите концепције о улози Партије у будућности јасно су се испојиле и у разговору водећих људи Србије са председником СКЈ Титом, априла 1972. Из Вуковићевих бележака сазнајемо да је Латинка Перовић говорећи о стању у образовању, културним институцијама, штампи, универзитету: „Истакла да се у овим областима не може све свести на рестриктивне акције, да је важно имати генералну линију и могућност широког деловања и окупљања и на тој основи и идејну акцију.“ Насупрот њој: „Марковић указује да је потребна стална активност против

непријатељских снага...“¹⁷ Сем официјелних састанака Вуковић је неретко бележио сазнања и гласине до којих је због свог високог положаја долазио: „Почело се говорити о две линије, једне Централног комитета а друге Скупштине СР Србије. Увелико се причало о томе да је Никезић у немилости код Тита и да ће ускоро бити смењен. Затим, да је уже политичко руководство Србије у сукобу са Титом, да СК Србије води политику која је супротна Титу и сл. (29. април 1972.)“¹⁸

Један од водећих присталица реформиста био је и Мирко Тепавац, најпре први човек војвођанских комуниста 1967—1969. а потом министар спољних послова Југославије 1969—1972. Тепавац није водио дневнике, нити оставио мемоаре али га је на људе и догађаје у којима је учествовао у прошлости, па и из времена власти *либерала*, две деценије касније, вратио новинар Александар Ненадовић. Из њихових разговора настаће књига *Мирко Тепавац, сећања и коментари*, објављена 1998. године. Несумњиво највреднији делови књиге су они у којима Тепавац говори као учесник или сведок историјских збивања, док значај сведочења разумљиво, опада у деловима књиге где се дају општије оцене делатности и актера и они у којима аутор није непосредни учесник. За историчаре посебно користан је завршни, документарни део књиге у којима су објављене Тепавчеве личне белешке, свих важнијих разговора са Титом, прављене непосредно по завршеним састанцима, дакако без знања саговорника. Неки од тих састанака ванредно су занимљиви са становишта анализе функционисања аутократске власти. Посебно занимљива је забелешка о бурном поноћном суочавању Тепавца са совјетским вођом Брежњевим, приликом његове посете Југославији, 1971, нарочито у светлу честих оптужби против реформиста за прозападњаштво, антисовјетизам и совјетофобију.

Поред Тепавца, најзначајнији војвођански *либералски* кадар Мирко Чанадановић, председник Покрајинског комитета Савеза комуниста Војводине, није оставио мемоарску публикацију о свом политичком деловању и паду, али се неколико пута огласио у штампи детаљно износећи политичке прилике које су довеле до смене покрајинског руководства а након тога репресије у циљу обрачуна са пораженим *анархолиберализмом*. Прво Чанадановићево сведочење било је у опсежном интервјуу датом *Политици*, штампаном у шест наставака почетком јануара 2002. Крајем децембра исте године београдски недељник

---

¹⁷ Здравко Вуковић, *Од деформације СДБ до маспока и либерализма. Моји стенографски записи 1966-1972*, Београд, 1989. 657-658.

¹⁸ Здравко Вуковић, *Исто*, 662.

НИН почео је са објављивањем у форми фељтона акрибичног политичког сећања Мирка Чанадановића, у коме се акцентују методе и технике обрачуна са реформским курсом и његовим носиоцима у Војводини. У оба сведочења за првог човека војвођанског СК у доба *либерализма*, нема дилеме – промена курса у покрајини дошла је као део ширег процеса ампутације реформског дела СК Србије а "свилен гајтан" стигао је и у Нови Сад "са Бриона", тј. од Тита.

Политичко биће друштвене кризе Мијалка Тодоровића – Плавог, једног од најцењенијих присталица *либерала*, теоријског је карактера и не пружа нити једну релевантну информацију о току догађаја. Међутим, управо ова теоријска студија боље од других указује на суштину реформских интенција, те иако писана више од деценију после пада *либерала* представља драгоцен извор. Констатујући да је Југославија у дубокој структурној кризи, Тодоровић кључни проблем проналази у догматизму, као одбрани свега постојећег а пут изласка из кризе у ослобађању од њега и демократизацији свеукупних односа у друштву. Догматизам је, тврди Тодоровић, крајње нетолерантан према другачијем мишљењу, тежећи да га прогласи јеретичким, непријатељским, антисоцијалистичким. Док се *партијност* често мери степеном нетолеранције и агресивности према другачијем мишљењу од званичног као и према носиоцима таквог мишљења. Видећи у Партији и њеном монополизму главни ослонац бирократског етатизма, аутор се враћа на обрачун са *либерализмом*, констатујући: „Оно што је било *главни узрок* друштвеној стагнацији, економској нестабилности и кризним појавама употребљено је као *лек*. Ослонац су дале бирократске и догматско-конзервативне снаге и најзаосталији делови друштва који су у таквим ситуацијама склони методама *чврсте руке*.“¹⁹

Вељко Мићуновић, југословенски дипломата високог угледа, у два наврата амбасадор у Совјетском Савезу, ставио је на папир умне и садржајне реминисценције на своју дипломатску службу. За нашу тему интересантан је други Мићуновићев боравак у Москви из кога настају *Московске године 1969/1971*, објављене у Београду 1984. године. Иако, разуме се, не говори директно о догађајима у Југославији и Србији, утицај совјетске политике на Тита, особито у светлу примене доктрине ограниченог суверенитета, демонстриране у Чехословачкој, далеко је од занемарљивог. Експлицитно изнете

---

¹⁹ Мијалко Тодоровић, *Политичко биће друштвене кризе*, Загреб, 1986. 190-191.

чињенице о империјалној бахатости, кад затреба и перфидности супер-силе, прибавиле су својевремено овој књизи епитет „антисовјетске“ а ситуација у Југославији, Брозови потези, ликвидација реформског крила у СКЈ, постају јаснији кад се има у виду и поглед из Москве. Јер с правом је констатовао Мићуновић, основна претпоставка за успешне односе са СССР-ом јесте стабилна унутрашња ситуација, од чега је зависила југословенска спољна политика и према другим државама, али је са Русима ова условљеност била далеко највећа.

О перцепцији српских комунистичких реформиста у другим деловима Југославије речито говоре сведочанства водећих људи тих република. Једнодушна је оцена да су Никезићеви *либерали* за њих представљали партнере од значајног поверења. У књигама које су касније написане у другим југословенским републикама, а у чију анализу овде нећемо дубље улазити, јасно се ишчитава консензуална оцена да је Никезићево руководство виђено као алтернатива државном социјализму, српском национализму, ресталинизацији Партије и реафирмацији централизма у држави. Овде пре свих мислимо на *Dnevnik in spomini* Станета Кавчића, *Liberalizem v Sloveniji* Божа Репеа, Трипалова сећања *Хрватско прољеће*, мемоаре Савке Дабчевић Кучар, *Хрватски снови и стварност '71, Заробену вистину* Крсте Црвенковског, *Страв од промени* Славка Милосавлевског, *Од смрти Тита до смрти Југославије* Раифа Диздаревића... Овај унисони став по много чему различитих људи можда боље од других илуструју речи Раифа Диздаревића: „Може се са пуном сигурношћу рећи да је то било руководство Србије које је било истински демократски оријентисано. Жељело је повести Србију путем виших цивилизацијских домета.“²⁰

Поред политичара, највише релевантних сведочења о дисолуцији у СК Србије, њеним коренима, последицама и уопште политичким приликама крајем шездесетих и почетком седамдесетих оставили су новинари и публицисти. Прво и до данас непревазиђено сведочење, које се истиче целовитошћу, консеквентношћу и мултиперспективношћу оставио је тадашњи коментатор *Политике*, публициста Славољуб Ђукић. Допуњујући сопствена сећања документарном грађом (до које је успео да дође) и серијом интервјуа које је правио како са протагонистима реформске политике, тако и са њиховим опонентима, Ђукић је дошао до студије завидног квалитета у најбољој традицији

---

²⁰ Раиф Диздаревић, *Од смрти Тита до смрти Југославије*, Сарајево, 2000. 331.

истраживачког новинарства. Књига *Слом српских либерала – технологија политичких обрачуна Јосипа Броза*, објављена у Београду 1990. значајна је из више разлога. Стављајући тежиште, како стоји у наслову, на технологију обрачуна, Ђукић је боље од других разоткрио њену стаљинистичку суштину а у југословенској јавности се тада први пут отворено проговорило о размерама темељне чистке, чије је димензије аутор проценио на пет хиљада припадника друштвене елите у Србији уклоњених са својих положаја и послова. Осим тога, у његовој књизи, први пут од смењивања, проговорили су кључни заговорници *либералске* политике. Биће то до данас једини јавни осврт Марка Никезића на догађаје и време када је био на челу српске Партије и државе. Ђукићеве разговори са њим, само делимично презентовани у књизи, једини су писани траг о томе како је, тада вајар, Никезић²¹ видео суштину сукоба у Србији, али и генезу комунистичке идеје и покрета као и судбину интелектуалаца у њему. Незаобилазна су два уводна запажања Славољуба Ђукића у вези са интерпретацијом *либерала*. Најпре, с правом уочава да су они једина политичка струја која је игнорисана и прећутана: „У новије време, јавност је широко обавештена о догађајима који су потресали Југославију. Најмање се зна о тзв. либерализму у Србији, њиховој политици, водећим личностима и мотивима сукоба с Титом.“²² Друга важна констатација коју Ђукић уочава је да *либерале* прате бројне контроверзе, као ни једно руководство до тада, а у њиховој презентацији назире се сва комплексност ове проблематике.

Значај књиге Славољуба Ђукића треба тражити и у чињеници да је она у освит политичког плурализма у Југославији, покренула важан и потребан дијалог о преломним догађајима у Србији од пре две деценије. У редакцији дневног листа *Борба* организован је јуна 1990. округли сто о Ђукићевој књизи, са респектабилним учесницима домаће интелектуалне сцене (Милован Ђилас, Небојша Попов, Иван Ђурић, Војислав Коштуница Слободан Селенић, Весна Пешић, Драган Веселинов, Светозар Стојановић, Љубомир Тадић, Здравко Вуковић, Душан Симић, Јагош Ђуретић и Славољуб Ђукић). *Борба* је током јуна и јула те године објављивала дискусије и полемику учесника, али иако се даље од овог усамљеног покушаја дијалога није отишло, на страницама овог дневника остало је

---

²¹ О уметничким дOMETИМА Никезићевог вајарског рада више у: Славица Стаменковић, *Скулптура Марка Никезића*, Београд, 1993.

²² Славољуб Ђукић, *Слом српских либерала – технологија политичких обрачуна Јосипа Броза*, Београд, 1990. 5.

важно сведочанство о перцепцији *либерала* у српској интелектуалној јавности. Том приликом Ђилас је своје излагање завршио ставом: „Слом српских либерала је политички и социјално најтрагичнији тренутак у нашој послератној историји.“²³

Сличну расправу дванаест година касније, на тридесету годишњицу одласка са сцене српских реформиста, октобра 2002. уприличио је магазин *Економист*. Округли сто носио је назив *Тридесет година од пада српских либерала – поуке и поруке за будућност*. Окупљена је идеолошки мање хетерогена интелектуална групација од претходне, а сви писмени и усмени реферати, као и дискусија сабрани су у зборник радова *Преломна '72: узроци и последице пада српских (комунистичких) либерала*, објављен 2003. године. У Зборнику се налазе радови: Латинке Перовић, Мирка Тепавца, Мирка Чанадановића, Славка Милосавлевског, Орхана Невзатија, Милосава Прелића, Александра Ненадовића, Милутина Митровића, Димитрија Боарова, Владимира Глигорова, Оливере Милосављевић, Божа Репеа, Олге Поповић Обрадовић, Ивана Вејводе и Шпира Галовића. За разлику од *Борбиног* округлог стола из 1990. на овом није довођена у питање теза о власти Никезића и Перовићеве као континуитету српске либералне традиције, па је следствено томе фундаментално питање и заједнички именилац већине реферата био: зашто су у модерној историји Србије либерални покушаји, уз несумњиве трагове које су остављали, константно трпели поразе? За историчара разумљиво, већи значај има чињеница да је већина присутних на неки начин била инволвирана у догађаје почетком седамдесетих, па њихови иступи имају изворну вредност.

Главни и одговорни уредник *Политике* 1969—1972. Александар Ненадовић, пред крај професионалног и животног пута, поново је ишчитавао свој лист из овог периода, правио кратке изводе у виду дневничких белешака и укрштао их са својим сећањима тога времена. Овим оригиналним поступком Ненадовић је у књизи *Главни уредник – „Политика“ и пад српских либерала, 1969—72*, објављеној 2003. на најбољи начин, кроз призму *Политике*, приказао драматична збивања у Србији почетком седамдесетих, представио тадашње српско руководство, атмосферу у земљи, медијску ситуацију, свој положај главног уредника најугицајнијег листа. Иако је *Политика* важила за медијско упориште реформиста, Ненадовићева књига није апотеоза „либералне епохе“, јер у његовој селекцији текстова али и сведочења има и оних који говоре о забранама,

---

²³ Милован Ђилас, *Плодови несхваћене утопије* у: Недељна *Борба* 175-176, 23-24. јун 1990. страна 8.

политичким процесима, дифamacијама непријатеља и о два врло непријатна разговора главног уредника са Марком Никезићем, због незадовољства врха писањем листа. Ипак, о суштински и квалитативно новом односу према штампи Ненадовић у поводу посете Никезића и Перовићеве редакцији *Политике* 1971. каже: „Разговор с Марком и Латинком на нашу иницијативу – у *Политици*. Одговарали су на многа питања, али су хтели да чују и шта наши сарадници и уредници мисле о приликама у СК, у Србији и СФРЈ. Охрабрујућа реткост међу политичарима нашег поднебља... Хтели су да према медијима (јавности) буду и суштински, а не само формално отворени.“²⁴

Историјом „најстаријег дневног листа на Балкану“ али знатно ширег опсега од претходне, бави се и студија Миодрага Маровића, „*Политика*“ и *политика*. Аутор не даје комплетну историју листа, већ се концентрише на три, по његовом суду, најпогубнија удара на професионални интегритет новина. Други од три насртаја догодио се 1972. након смене српског вођства и Маровић, као човек „из куће“ га дефинише као пуч. Драматично сведочење о реваншизму, репресији, срозавању постигнутих професионалних стандарда у *Политици*, након пада *либерала* и смене Александра Ненадовића, описане у овој књизи, добар су логичан наставак и крај приче започете у мемоарској књизи „Главни уредник“.

Више пута је поменуто да су сем политичара и новинара после 1972. највише смењивани привредници. Они су за разлику од потоње две професије, углавном ћутали а већина уклоњених се огласила сведочењима у форми интервјуа датих новинару Радету Грујићу, из чега је настала књига *Како смо смењени – обрачун са директорима великих колектива у Србији*, објављена 1989. године. У књизи су приказане, углавном кроз личне исповести, судбине: Миодрага Чеперковића („Југометал комбинат“), Владе Вишњића („Генекс“), Првослава Раковића („Црвена застава“), Владимира Јасића (ЕИ Ниш), Чедомира Јеленића (Робне куће Београд), Влајка Брковића (Ваљаоница Севојно), Марка Шарановића („Утва“ Панчево), Лазара Лотвина (АМСЈ). У уводу књиге аутор Раде Грујић, пишући о методологији обрачуна са *технократијом* после 1972. констатује да су смењени приморавани на оставку, одлазак на рад у иностранство, или пензију, у неким случајевима, чак оптуживани за привредни криминал, иако су њихови колективи представљали окосницу развоја Србије. Миодраг Чеперковић, менаџер који је успешно

---

²⁴ Александар Ненадовић, *Главни уредник – „Политика“ и пад српских либерала, 1969-72*, Београд, 2003. 161.

водио тада највеће и најмоћније југословенско предузеће „Југометал комбинат“ сведочио је о свом *случају*: „Једног лепог дана 1973. године позван сам у највише место у Републици, где ми је речено да морам дати оставку на све функције које обављам и да ћу највероватније морати да одем из земље... Дали су ми рок од две године да се припремим за одлазак. Никаквог другог образложења није било.“²⁵

Српско руководство 1968—1972. на челу са Никезићем и Перовићевом имало је огорчене противнике осим у комунистичким конзервативним догматама и у националистичким дисидентским круговима. Најугицајнији међу њима, писац Добрица Ћосић, оставио је у својој богатој литерарној заоставштини корисне информације о овом периоду српске историје и људима који су је *усмеравали*. Српско реформско руководство и Добрицу Ћосића делиле су дубоке и суштинске концепцијске разлике, те у том контексту треба читати Ћосићева сећања, али и интерпретацију ове струје у југословенској Партији. Своје рефлексије на *либерале*, сукобе и контакте са водећим људима Србије, познати књижевник и јавни радник оживеће најпре крајем осамдесетих у дијалогској форми са својим пријатељем, публицистом Славољубом Ђукићем у књизи *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ћосићем*, објављеној 1989. године. У времену о којем говоримо Ћосић се налазио на месту председника Српске књижевне задруге, водећег опозиционог упоришта у земљи и по природи свог положаја два пута је био домаћин приликом посета секретара ЦК СК Србије Латинке Перовић СКЗ о чему је оставио занимљиво сведочење. На Ђукићев упит, Ћосићев суд о *либералима* је да су они били најдемократскија и најпросвећенија струја у српској КП. „Образовани, цивилизовани људи, који су представљали вредност и неопходност демократије у нашем друштву... Они су форсирали једну кадровску смену просвећенијим и у сваком погледу компетентнијим људима. Због тога је њихов крах фаталан за Србију.“²⁶ Међутим, своју интерпретацију, па и сећање на њих Ћосић ће значајно изменити, и радикализовати наредних година, чак до демонизације, у аутобиографским списима *Пишчеви записи (1969—1980)*, објављеним 2001. године: „Склонили смо се из Београда, од свакодневне харанге против ‘српског национализма’... харанге коју идеолошки предводи Централни комитет чији је председник

---

²⁵ Раде Грујућ, *Како смо смењени – обрачун са директорима великих колектива у Србији*, Београд, 1989. 27.

²⁶ Славољуб Ђукић, *Човек у свом времену – разговори са Добрицом Ћосићем*, Београд, 1989. 222-223.

Марко Никезић а секретар Латинка Перовић... На делу је ригидан идеолошки курс ... права ждановистичка харанга...²⁷

Након смене хрватског руководства 1971. јачао је притисак догматских снага у Партији на српски ЦК, његовог председника и секретара, сужавао се њихов маневарски простор, тражила се *директна акција* а истодобно испровоцирани предложеним уставним решењима, умножавали се критички и националистички иступи хуманистичке интелигенције у Србији. У нади да ће одложити неминовно – коначну диференцијацију и Титову арбитражу, за коју су знали у ком би се правцу могла одвијати, српски ЦК, у дефанзиви, био је принуђен да доказује своју правоверност и спремност на акцију. У тако сложеним околностима у Београду је 30. јуна 1972. одржана 41. седница ЦК, на којој је разматрана активност СКС у борби против национализма. Недуго потом, објављена је партијска публикација, *Активност СК Србије у борби против национализма и шовинизма у СР Србији* у којој су сабрани: уводни реферат Перовићеве, завршна реч Никезића, дискусије двадесетдеветоро чланова ЦК, те обиман и детаљан материјал радне групе Секретаријата ЦК СКС о активностима у борби против национализма.

Сви ови извори иду за тим да дају одговоре на питање узрока појаве српског национализма, његове генезе, упознавање са могућим последицама по међунационалне односе у Југославији, али се и експлицитно побрајају предузете мере за сузбијање ове појаве у друштву и расправља о предстојећим. Овај прворазредни извор добар је сведок погледа реформиста на национално питање, мапирање кључних жаришта националшовинизма, његових водећих протагониста, значајно умножених дозирањем политичком либерализацијом друштва. Истовремено, ово је најсистематичнији попис и свођење рачуна о троипогодишњем раду руководства Србије у борби против националистичке опозиције.²⁸

Писане трагове о два најзапаженија оваква случаја оставили су и они против којих су вођени судски процеси – филозоф Михајло Ђурић и владика жички Василије Костић. Ђурићева књига *Изазов нихилизма – искуство разлике*, вредан је извор јер се у њој налази интегрални текст излагања на састанку секције Удружења универзитетских наставника из

²⁷ Добрица Ћосић, *Пишчеви записи (1969-1980)*, Београд, 2001. 75, 83, 122.

²⁸ Добар извор за национално питање је и зборник: *Политичка ситуација, међунационални односи у савременој фази социјалистичког развитка и задаци Савеза комуниста Србије*, израстао из дискусионог политиколошког семинара Института за политичке студије Факултета политичких наука, објављен 1969. године.

марта 1971, објављен у *Студенту* и забрањеним *Аналима* Правног факултета. У проscribeваном тексту Ђурић међу осталим дира у један од најосетљивијих табуа југословенске заједнице – међурејубличке границе, проглашавајући их „произвољним и неодрживим“ а саму државу „развалином.“²⁹ У књизи се налази и текст у часопису *Уметност*, за који је такође био оптужен, али и његова одбрана пред судом из јула 1972. године. Адвокат другог политичког затвореника из овог периода, владике Василија, Радисав Целић написао је књигу *Бранио сам владикау жичког др Василија – документи једног времена*, објављену 1995. године. У њој је целовито представио овај случај о коме се говорило на највишим партијским форумима, правну процедуру, кажњавање високог црквеног великодостојника, писање штампе о томе.

Једно од суштинских питања с краја шездесетих и почетком седамдесетих, била је промена устава. Прворазредни извор који нас на најцеловитији и најконцизнији начин упознаје са ставовима водећих српских политичара, реформиста, пре свих о овом важном државном питању је књига *Уставне промене* (1971) у којој су осим свих предложених амандмана на устав, публиковани реферати и говори: Тита, Никезића, Марковића, Стаменковића, Чанадановића, Ајтића, Кардеља, Перовићеве... о овом горућем државном питању.³⁰

Теоријска студија *Савремена улога авангарде* (1969) Латинке Перовић, пружа одличан увид у целину идеолошке позадине реформских стремљења у Савезу комуниста Србије, с краја шездесетих. Полазећи од Шестог (реформаторског) конгреса Партије а залажући се за њену демократску трансформацију, секретарка ЦК СКС констатује да се СКЈ налази у дубоком превирању, да га карактерише идејна хетерогеност и политичке разлике, што га одржава у „стању јалове равнотеже“ и својеврсног опструкционизма. Наиме, Савез комуниста је инспиратор и носилац савременог курса, али „у њему истовремено постоје и јака упоришта бирократизма и конзервативизма“, те је најпречи задатак реформи да се Партија „ослободи тог двојства“.³¹

У Крагујевцу је октобра 1971. одржан Конгрес Културне акције, који је представљао најшире окупљање интелигенције у Србији са преко 1100 учесника из

---

²⁹ Михајло Ђурић, *Изазов нихилизма – искуство разлике*, Београд, 1997. 199, 201.

³⁰ Најсистематичнији извор о свеукупности економских питања је публикација *Економска ситуација и друштвени односи* (1971) у којој су пренета излагања са 42. седнице ЦК СКС из септембра 1972. године.

³¹ Латинка Перовић, *Савремена улога авангарде*, Београд, 1969.

културног, уметничког, научног живота Републике. Следеће године изашао је зборник *Конгрес културне акције у СР Србији*, са свим говорима и рефератима са овог значајног скупа, који представља важан прворазредни извор о друштвено-културној клими тога доба. О томе речито сведочи и део из Порука: „Конгрес утврђује да слобода стваралаштва представља битан део слободе као једне од основних вредности у људском друштву.“³²

Након политичке ликвидације *либерала*, у децембру 1972. су публиковани јавни иступи њихових противника, пре и после Титових разговора са политичким активом Србије. Публикација *Савез комуниста Србије у акцији*, као прелудијум, најпре доноси интегралне верзије писма Председника СКЈ, његовог интервјуа *Вјеснику*, говор на саветовању са политичким активом Србије, октобра 1972. Ова *sui generis* збирка докумената о обрачуну с реформским крилом у Партији, у којој су представљени само ставови победника, без права на реч побеђених, садржи и дискусије и закључке најважнијих форума у СК Србије након оставки Никезића и Перовићеве. Било је то захуктавање кампање обрачуна с пораженим *либерализмом и технократизмом* у Србији. Књига се окончава парадигматичним јавним иступима водећих људи победничке фракције Петра Стамболића и Драгослава Марковића у Светозареву и Краљеву. Полазећи од Брозовог писма и признајући да се ради о политичком заокрету, Стамболић посебно на нишан узима либералске тезе о модернизацији и европеизацији, квалификујући их као реакционарне технократске измишљотине људи са “нимало социјалистичким циљевима.”³³

После вишегодишње игноранције у Београду је 1978. објављен двотомник *Либерализам од Ђиласа до данас* аутора Драгана Марковића и Сава Кржавца, а читав други том посвећен је руководству уклоњеном шест година раније. После дифамације и дисквалификације, непосредно након смењивања, па вишегодишњег прећуткивања, био је ово први осврт на епоху *либералске* власти у Србији. Фактографски прецизна, студија доста тачно описује супротстављене струје у Партији и ставове које су заступале, али је слабљење водеће улоге и угрожавање монопола Савеза комуниста представљено као неопростив грех тадашњих руководећих структура Србије, које су имале циљ да Југославију „врате на пут рестаурације буржоаских друштвених односа и подрију

---

³² *Конгрес културне акције у СР Србији*, Београд, 1972. 23.

³³ *Савез комуниста Србије у акцији*, Београд, 1972. 522-529.

јединство земље“.

Марковић и Кржавац као посебно штетне појаве *либералних* скретања наводе: тезе о модерној Србији, толерисање различитих идејних струја у Партији, некритички однос према тезама о вишепартијском систему, недовољна одлучност у борби против непријатеља, пренаглашавање потребе борбе против конзервативних снага, потискивање кадрова из револуције, превише формалног демократизма, толерисање ескалације великосрпског национализма...

На истом трагу је и *Историја савеза комуниста Југославије*, из 1985. године. Стерилним, догматским вокабуларом дисквалификација стајало се у одбрану монолитне, ребољшевизоване Партије, која је наставила да делује у „знаку обнове идејно-политичког јединства.“ Иако су је писали историчари, књига је стављена у службу не науке већ партијске догме, те је самим тим њена главна функција историјског извора, који речито сведочи о временима у којима је настао.

Југославија 1918—1988. тематска збирка докумената, Бранка Петрановића и Момчила Зечевића доноси неколико важних извора: писмо председника СКЈ из септембра 1972, изводе из Титовог интервјуа *Вјеснику*, те Брозову завршну реч на састанку са друштвено политичким активом Србије из октобра 1972. године.

Научна историографија у нас, као што је напред речено, није се бавила овим значајним периодом српске и југословенске историје. Кратки ескурси о *обрачуну са либерализмом* могу се наћи у синтетичким делима Бранка Петрановића, *Историја социјалистичке Југославије* и *Историја Југославије 1918—1988*, III, где су обрађени штуро, схематизовано, и догматично уз тврдњу да је у Србији тада под руководством Никезића формирана опозиција „директно супротстављена постојећем развоју.“³⁴ Разлоге оваквог приступа треба тражити у чињеници да су сви референтни извори у време писања ових синтеза били недоступни. Због тога али вероватно и због промењене друштвено-политичке климе у земљи, следећи Петрановићев преглед југословенске историје, писан у коауторству са Момчилом Зечевићем, *Агонија две Југославије*, објављен 1991. даје видно већи значај деловању Никезићевих реформиста, али нуди и ревидирање раније изречених судова, кроз реафирмацију реформских вредности: „Чини нам се да је ова политика српских либерала у свом економском делу била израз свежих идеја о чему говори и

---

³⁴ Бранко Петрановић, *Историја Југославије (1918-1988)*, III, Београд, 1988. 408.

чињеница да оне нису пресахнуле ни до данас. Достојанствено је наступала у врхунској политици и сишла са сцене као морални победник.³⁵

Нешто више светла на дисолуцију у оквиру Савеза комуниста Србије почетком седамдесетих година XX века, бацио је Љубодраг Димић у својој синтези државно-правне историје Југославије, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, објављене у Новом Саду, 2001. године. Ослањајући се на сведочанства Перовићеве, Вуковића, Ђукића, Ненадовића, аутор прецизно идентификује супротстављене фракције у Партији, као и суштину њихове конфронтације, закључујући: „У питању је био обрачун са ‘реформским покретом’, који је угрожавао опстајање и трајање система који није имао будућност.“³⁶

Ипак, највећу пажњу расцепу у српској Партији 1971/72. на простору некадашње Југославије, посветиће водећи хрватски историчар Душан Биланцић. У великој мери догматизован приступ коришћен у ранијим синтетичким радовима овог аутора, значајно је ревидиран његовом последњом синтезом *Хрватска модерна повијест*, објављеном у Загребу 1999. године. Биланцић догађајима у Србији почетком седамдесетих посвећује десетак страница, квалификујући их као „партијско-државни удар“. Користећи горе помињане изворе, аутор у својој обради овог питања посебно акцентује борбу челних људи у СК Србије против властитог национализма, партијског догматизма, не занемарујући Титову суштинску улогу у изазивању расцепа у Србији. Најзад, Биланцић, један од најбољих познавалаца историје послератне Југославије, закључује: „Ударом на Хрватску и Србију, у блажем облику на Словенију и Македонију, завршено је двадесетогодишње раздобље демократизације револуционарне диктатуре. Након тога наступа десетогодишње раздобље партијске диктатуре... Политички ће живот бити потпуно умртвљен.“³⁷

Социолошко-историјска студија *Тито*, Тодора Куљића, објављивана у два издања 1998. и 2004. чини нам се назаобилазна за разумевање оквира и контекста историјских догађања у Србији и Југославији с краја шездесетих и почетком седамдесетих година XX века. Вештом мешавином социолошке имагинације наслоњене на парадигматичну историјску грађу, процесе дужег и краћег трајања, Куљић је изградио оригинални систем који је имао интенцију да сагледа пре свега политичку културу, идеологију, организацију,

³⁵ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Агонија две Југославије*, Београд, 1991. 313.

³⁶ Љубодраг Димић, *Историја српске државности – Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001. 433.

³⁷ Душан Биланцић, *Хрватска модерна повијест*, Загреб, 1999. 665.

модернизацијски учинак, националну и спољну политику Титове власти. У анализи политичке културе посебан акценат стављен је на чистке у којима је као важан сегмент обрађено и уклањање српског реформистичког вођства. Куљић констатује да је Тито и када би прихватао реформе система био сумњичав, те да никада није припадао *либералној* струји у СКЈ. Чисткама у Србији и Хрватској, претходила је споља иницирана пукотина у Партији, након чега је следила Брзова арбитража међу сукобљеним странама на *ad hoc* сазиваним партијским телима. Искусни лидер на почетку није много говорио, пуштао би друге да се искажу, он би слушао, прорачунавао однос снага, комбиновао, да би се у погодном моменту одлучивао за напад, спреман да жртвује и водеће људе. „Излагање му је било једноставно и конкретно. Умео је да све уплете у своју мрежу, да победнике и поражене доведе у понижавајућ положај и да се појави као човек који је изнад ружних, али неизбежних ситуација.“³⁸

Више пажње од домаће, смени реформског руководства у Србији и коначном заокрету ка догматизму, посветила је британска и америчка историографија. Страни историчари су, из разумљивих разлога, први искорачили из оквира које је у земљи чврсто поставила партијска пропаганда, када је реч о истраживању ове значајне теме. Опсег и ниво истраживања, као и начин интерпретације су у великој мери унисони код историчара у чије смо радове имали увид, те ћемо ове резултате збирно представити, при чему имамо у виду следеће ауторе и њихова дела: Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment: 1948-1974*, London, 1977 ; Carter April, *Democratic reform in Yugoslavia*, Princeton, 1982 ; Steven L. Burg, *Conflict and cohesion in Socialist Yugoslavia*, Princeton, 1983 ; Audrey Helfant Budding, *Serb Intellectuals and the National Question, 1961-1991*. Harvard 1998 ; Јасна Драговић Сосо, *Спасиоци нације - интелектуална опозиција Србије и оживљавање национализма*, Београд, 2004.(превод са енглеског) Џон Р. Лемпи, *Југославија као историја – Била двапут једна земља*, Београд, 2004. (превод са енглеског). Све наведене студије имају шире поље интересовања од наше теме и не дотичу је се као примарне. Нико од њих није вршио дубља истраживања, већ су се искључиво ослонили на објављене изворе о којима смо већ писали. Несумњиво је да се већи значај ових студија налази у интерпретацији и наглашавању значаја обрачуна са српским *либералима*, него у новим научним сазнањима. Сви ови аутори радећи независно једни од других и у

---

³⁸ Тодор Куљић, *Тито, социолошко-историјска студија*, Београд, 1998. 129.

различитим периодима дошли су до сличног закључка – да је српски реформски покрет седамдесетих година био покушај стварања алтернативе унутар монолитног система али и озбиљна пропуштена шанса: „Либерална Србија повезана с другим коалиционим либералима из Хрватске, Словеније и Македоније могла је да рефокусира реформу из 1965. на тржишни механизам, а непосредне изборе с више кандидата из 1969. учини основом за политику која би била више плуралистичка, мада и даље једнопартијска. Године 1970—71. понудиле су Југославији последњу шансу да направи заокрет... Српска партија имала је најбољу прилику да предводи тај заокрет.“³⁹

Миљивој Бешлин

---

³⁹ Џон Р. Лемпи, *Југославија као историја – била двапут једна земља*, Београд, 2004. 274. (У оригиналу: John R. Lampe, *Yugoslavia as History – Twice was a Country*, Cambridge, 2002. Second Edition Reprinted)